

TEZY PRACY DOKTORSKIEJ

Ágnes Czövek

„Zastukam do bram rajů...”

**Wiersz jako modlitwa w poezji polskiej i rosyjskiej na
przełomie XIX-XX oraz w pierwszej połowie XX w.**

„I am knocking on heaven’s gates...”

**Poems as Prayers in Polish and Russian Poetry
on the Turn of the 19-20th and in the First Half of the 20th Century**

Uniwersytet Debreczyński, Wydział Nauk Humanistycznych
2008

I. Wytoczne dysertacji, określenie tematu

Jeżeli wierzący rozmawia z Bogiem, mówi się, że się modli. Twierdzić, że dialog między Bogiem i człowiekiem realizuje się przede wszystkim w modlitwach, to nie przesada. Modlitwy obecne są w literaturze pięknej już od dawna. Chociaż modlitwę opisuje się jako gatunek, ten opis nadal nie jest dokładny, adekwatny. Jednym z celów tej pracy jest bardziej szczegółowy opis modlitwy jako gatunku, poprzez ukazanie jej wewnętrznych cech konstrukcyjnych. Z drugiej strony, określając typowe jej cechy można oddzielić modlitwę od innych, bliskich jej gatunków, jak na przykład psalmów, czy hymnów.

Drugim celem niniejszej pracy jest opisanie zmiany gatunku modlitwy w modernizmie, ponieważ człowiek w świecie sekularyzacji nie potrafi już zwracać się do Boga tak, jak człowiek żyjący przed modernizmem, dla którego istnienie i obecność Boga była naturalna i niepodważalna.

Trzecim tematem, który jest tak naprawdę początkiem analizy, jest problem tzw. *wierszy do boga* (po węgiersku: *istenes vers*). Literaturoznawstwo węgierskie traktuje je jako aksjomat, a przecież nie jest to pojęcie jednorodne i jednoznacznie określone. Natomiast w literaturoznawstwie rosyjskim i polskim w ogóle nie istnieje *wiersz do Boga*, a zamiast niego używane są bliżej nieokreślone pojęcia, takie jak np. *poezja religijna* lub inne. W niniejszej pracy postaram się dokładnie określić *wiersz do boga (istenes vers)*, oraz opisać wspólne i szczególne cechy wierszy do Boga i modlitwy.

W dysertacji analizowane są modlitwy poetyckie i wiersze do boga, powstałe w okresie: od przełomu XIX-XX w. do końca drugiej wojny światowej. Wyznaczenie tego okresu jest w pewnym sensie samowolne. Nie brałam pod uwagę periodyzacji ani polskiej, ani rosyjskiej historii literatury. Wybór utworów wiąże się jednak z konkretnym punktem widzenia: w tej epoce różnorodność światopoglądów już jest niewątpliwym zjawiskiem w kulturze europejskiej.

Tzw. literatura religijna jest często analizowanym obszarem literatury, szczególnie od 1989 roku. Natomiast literaturoznawstwo rosyjskie i węgierskie poświęca mu więcej uwagi dopiero od paru lat. Poznając metody i wyniki badań mogę stwierdzić, że jeszcze nikt nie badał modlitwy jako gatunku literackiego. Znalazłam tylko jedną książkę polskojęzyczną na ten temat, która została wydana przed zamknięciem rękopisu niniejszej dysertacji: Marzena Makuchowska: *Modlitwa jako gatunek języka religijnego* (Opole, 1998). Autorka tego tekstu nie zajmowała się jednak modlitwami poetyckimi i zastosowała inne metody badawcze.

Przyczyną wyboru tematu był fakt, że modlitwa jest gatunkiem, który pozwala na najbardziej bezpośredni i osobisty kontakt między sacrum i profanum, a w poezji ten osobisty

kontakt rozwija się najlepiej. Dlatego też modlitwa jest w pewnym sensie podstawą każdego literackiego utworu religijnego. Jak już wcześniej wspomniałam, ten gatunek literatury pięknej jest mało badany i dlatego także warto go analizować.

II. Zastosowane metody

Modlitwa jest takim tekstem i szeregiem czynności, w którym każdy element wnosi do tekstu coś więcej, niż mówi wprost. Aby rozwinąć te znaczenia i w ten sposób lepiej poznać gatunek modlitwy, należy zastosować metody semiotyki. Teoretyczną podstawę szczegółowych badań tekstów modlitw (i wierszy do Boga) wyznacza tzw. model diachroniczny, wypracowany przez Igora Pawłowicza Smirnowa i Johannę Renate Döring-Smirnową, dotyczący wewnętrznego systemu tekstów. Twórcy tego modelu twierdzą, że struktury określające teksty ciągle się zmieniają. „Przy tworzeniu modelu diachronicznego środowisko semiotyczne jest ambiwalentne, przeczące: przy takim (dialektycznym) naświetleniu można stwierdzić wzajemną relację między tekstami, a fizyczno-społeczną rzeczywistością tak, że teksty albo przybierają cechy tej rzeczywistości, albo podają swoje cechy rzeczywistości. Tym sposobem podstawą modelu diachronicznego staje się antyteza: świat tekstów upodabniający się do świata realiów kontra świat realiów upodabniający się do świata tekstów. Zmiana punktu widzenia występuje jako zmiana diachroniczna, i z tej zmiany punktu widzenia przedstawiciele danej kultury obserwują albo świat tekstów, albo rzeczywistość fizyczną i społeczną. Tak powstają dwa podstawowe typy świadomości, które zmieniają się w toku ewolucji kultury: (...): pierwszy typ świadomości wyrasta z procesu, w trakcie którego znaki stają się równe temu, co oznaczają, a drugi typ z tego, kiedy to, co oznaczane, staje się równe znakom.” (Döring-Smirnova, J. R. – Smirnov, I. P.: *A kultúra történeti tipológiájának vázlata... → realizmus → (...) → posztzimbolizmus (avantgárd) →...*, = *Világok és ellenvilágok az orosz irodalomban*. Red.: Csilla Kukucska. Debrecen, 2002. 27.)

Świat tak zwanych tekstów religijnych opisuje się na podstawie relacji sacrum–profanum. (Sacrum – to, co wieczne, nadprzyrodzone, co jest poza przestrzenią i czasem, a profanum – to, co nie jest wieczne, ani nadprzyrodzone i jest ograniczone czasem i przestrzenią). Stosunek do tej opozycji generuje dwa typy świadomości w tekstach religijnych: tzw. typ pierwotny i typ wtórny. Typ pierwotny bierze pod uwagę rzeczywistość wokół relacji sacrum–profanum, i właśnie w tej rzeczywistości istnieje, natomiast typ wtórny

ignoruje, a przynajmniej stara się zignorować tę rzeczywistość i szuka innych kategorii do opisanego realnego świata.

W niniejszej pracy doktorskiej badane są zmiany oraz nabieranie znaczenia tych typów świadomości w różnych warstwach tekstów modlitewnych. W ten sposób można opisać, jaka jest modlitwa w modernizmie i czym różni od modlitwy powstałej przed epoką modernizmu, oraz można określić pewne stany i procesy przejściowe.

Znaczenie różnych tekstów modlitw i wierszy do Boga nie ogranicza się tylko do danych tekstów, i może mieć też związek z innymi tekstami. Ten fakt prowadzi nas do problemu transtekstualności, przecież często się zdarza, że w modlitwie poetyckiej lub w wierszu do boga pojawiają się różne, często biblijne lub inne teksty „religijne”. Aby opisać relację między tekstami, zastosowałam pojęcia o transtekstualności Gérarda Genette'a.

Możliwość występowania relacji między tekstami Genette nazywa relacjami transtekstualnymi. Według niego istnieje pięć podstawowych typów relacji transtekstualnych. Pierwsza z nich to właśnie intertekstualność, rozumiana jako rzeczywiste występowanie tekstu w tekście. Mamy tu więc do czynienia z cytatem, aluzją, a nawet plagiatem. Typ drugi – paratekstualność, w obręb którego wchodzi komentarz do utworu zawarty w nim samym, czyli przedmowa, posłowie, tytuły, epigrafy. Typ trzeci – metatekstualność, istniejąca wówczas, gdy w jednym tekście pojawiają się komentarze dotyczące innego tekstu. Typ czwarty – hipertekstualność, która obejmuje relację jednoczącą tekst B z wcześniejszym tekstem A. Wreszcie typ piąty – architekstualność, polegająca na odsyłaniu do ogólnych reguł, według których został zbudowany tekst. (Genette, Gérard: *Transztextualitás*. = „Helikon” 1996/ 1-2)

III. *Struktura i wnioski*

Punktem wyjścia dla niniejszej pracy był fakt, że nie ma dokładnego określenia modlitwy, najważniejszego gatunku tzw. poezji religijnej, określenia, które byłoby adekwatne także dla epoki modernizmu. Aby to stwierdzić i opisać, na czym polega różnica między modlitwami napisanymi w modernizmie i w epoce przed modernizmem, należałoby zwrócić uwagę również na inne zjawiska.

Uważam, że zamiast preferowanego i popularnego pojęcia *poezja religijna*, należałoby wprowadzić do terminologii kategorię *wiersz do boga*, ponieważ pojęcie *poezja religijna* jest zbyt szerokie i ma zbyt wiele różnych definicji. Chociaż pojęcie *wiersz do boga* (*istenes vers*) istnieje w terminologii literaturoznawstwa węgierskiego, nie udało się do tej pory wyjaśnić i

ustalić adekwatnej definicji przyjętej przez literaturoznawców. Natomiast w literaturoznawstwie rosyjskim i polskim takie pojęcie, ani jego definicja, nie istnieje, możnaby jednak używać formuł *cmuxu κ бozy* oraz *wiersz do boga*¹.

Aby możliwe było posługiwanie się w niniejszej pracy pojęciem *wiersz do boga*, trzeba je było określić. W tym celu należało wziąć pod uwagę następujące stwierdzenia: utwory te są wierszami, więc należą do kategorii poezji. Poezja posiada dwie istotne cechy, dzięki którym mogłam stworzyć definicję wiersza do boga: cecha dialogiczna tekstów poetyckich oraz podobieństwo języka tekstów poetyckich do języka tekstów religijnych.

Wielu teoretyków zajmowało się cechą dialogiczną. Istotą tej cechy jest rozpoznanie Ja w Innym, a na poziomie tekstu czytelnik może wstąpić w dialog z tym Innym. W wypadku wierszy do boga czytelnik przez tekst może wstąpić w dialog właśnie z Bogiem, ponieważ wiersze do boga traktujemy jako odpowiedzi w dialogu zapoczątkowanym przez Boga.

Niektórzy teoretycy zwracali uwagę na podobieństwo języka tekstów poetyckich i religijnych. Metaforyczny sposób obrazowania językowego, jak go nazwał Northrop Frye (i w czym oznaczane stają się równe znakom), jest tym „językiem”, który może opisać i rzeczywistość religii, i rzeczywistość poezji. Jednak należy także podkreślić, że w epoce modernizmu rozmowa z Bogiem lub mowa o Bogu jest możliwa tylko i wyłącznie w metaforycznym sposobie obrazowania językowego.

Do dalszego badania i do określenia wiersza do boga trzeba było wyjaśnić kategorię profanum i sacrum. Wspomniałam już, że powstały dwie możliwości w relacji akceptacji sacrum–profanum. W historii ludzkości najpierw powstał ten typ świadomości, który akceptuje sacrum–profanum, dlatego jest to tzw. typ pierwotny świadomości, a drugi, tzw. wtórny typ świadomości ignoruje tę relację. W modernizmie pierwotny typ pozostał na drugim planie, a wtórny na pierwszym.

Z tego, co napisano wyżej wynika, że wiersz do boga, który jest utworem lirycznym, poetyckim, i w którym można wstąpić w dialog z sacrum, profanum może prowadzić rozmowę z sacrum, zyskuje inne znaczenie w modernizmie.

Ponieważ opisać to *inne znaczenie* jest kwestią dosyć skomplikowaną i długotrwałą, nie wiersze do boga, a ściślejsza kategoria, dokładniej mówiąc, pewien gatunek, jest tematem niniejszej pracy. Jest nim mianowicie modlitwa. Modlitwa reprezentuje jedną z podkategorii wierszy do boga, w której zachodzi relacja ja–ty.

Badanie gatunku, struktury modlitwy dokonało się na trzech poziomach, tak, aby cechy modlitwy można było ukazać systematycznie, oraz aby widoczne stały się zmiany

---

¹ Słowa *бог* i *бóг* są napisane przez małą literę, ponieważ ktokolwiek i cokolwiek może zostać bogiem, jeżeli ktoś traktuje ich jako *бóг*.

zachodzące w gatunku modlitwy w okresie modernizmu. Owe trzy poziomy są następujące: poziom języka, poziom komunikacji i poziom ideologii.

Badaniem modlitwy na poziomie językowym zajmowałam się w rozdziale pt. „Modlitwa jako komunikacja językowa”. Ustaliłam, że modlitwa składa się z tzw. intencji, mianowicie: odezwanie się, prośba, uzasadnienie prośby, podziękowanie, wyznanie grzechów, chwalenie, formuła końcowa. W modernizmie obserwowane były następujące zmiany: jako nowa intencja pojawia się pytanie, natomiast inne intencje znikają bardzo często z tekstu modlitw poetyckich. Po trzecie: w modlitwach znajdzie się tylko jedna intencja, i to jest przede wszystkim intencja odezwania się. Jeżeli analizowana jest komunikacja sacrum, to można powiedzieć, że w modlitwach modernizmu często i sam Bóg odzywa się, „pojawia się” w tekście. Nie jest to możliwe w przypadku modlitwy człowieka żyjącego według pierwotnego typu świadomości, poza przypadkami, gdy podmiot liryczny cytuje wcześniejsze słowa Boga (np. z Biblii).

Drugi poziom analizy to poziom komunikacji. Do tego poziomu należą trzy podrozdziały: „Modlitwa jako komunikacja pozajęzykowa”, „Modlitwa jako mowa relacji”, „Modlitwa jako relacja mowy”.

W podrozdziale pt. „Modlitwa jako komunikacja pozajęzykowa” opisałam tzw. warunki modlitwy: miejsce i czas modlitwy, modlitwa jako mowa „cielesna” i mowa „rzeczowa” (które w wierszach zmieniają się w mowę werbalną). Zmiana, która dokonała się w modernizmie polega właśnie na tym, że miejsce i czas modlitwy nie odzielają się od miejsca i czasu życia codziennego: nie ma miejsca świętego i miejsca świeckiego tak, jak nie ma czasu świętego i czasu świeckiego. To, co traktowane jest jako święte lub nie, zależy od podmiotu lirycznego. Mowa „cielesna” i mowa „rzeczowa” w modlitwach modernizmu często zatracają swoją funkcję i znaczenie, dlatego dla podmiotu lirycznego to są zbyteczne gesty. Można powiedzieć, że w wierszach modernizmu rytuały są puste, nic nie znaczące dla mówiącego.

W podrozdziale pt. „Modlitwa jako mowa relacji” badałam relacje uczestników komunikacji. Wynik tych badań jest następujący: dla pierwotnego typu świadomości relacja podporządkowana między sacrum i profanum jest niewątpliwa, jednak ta sama relacja dla wtórnego typu świadomości nie zostaje podporządkowana, lecz współrzędna.

W podrozdziale pt. „Modlitwa jako relacja mowy” zajęłam się pośrednością i bezpośredniością komunikacji w modlitwie. Oba typy świadomości charakteryzuje tzw. komunikacja bezpośrednia, tzn. podmiot liryczny rozmawia z sacrum za pomocą mediatorów. Rola mediatorów jest jednak różna dla różnych typów świadomości. Dla mówiącego pierwotnego typu świadomości mediator jest tylko pośrednikiem, a dla mówiącego wtórnego

typu świadomości sam mediator jest sacrum, czasem najwyższym sacrum. W ten sposób stara się być bliżej sfery nieznanego, dalekiego sacrum.

Trzeci poziom analizy to poziom ideologiczny. Należą do niego podrozdziały pt. „Modlitwa jako prawo / obowiązek mowy” i „Modlitwa jako obiektywacja kognitywna”.

W podrozdziale pt. „Modlitwa jako prawo / obowiązek mowy” zajmowałam się dwoma, trochę oddzielonymi od siebie problemami.

Pierwszy problem to istnienie równowagi między sacrum i profanum w utworach poetyckich. Dla myślącego według pierwotnego typu świadomości podmiotu lirycznego te dwie sfery równoważą się, a jeśli nie, to tylko chwilowy stan, bo brak równowagi może doprowadzić do nieistnienia. Myślący według wtórnego typu świadomości żyje w takim świecie, gdzie brak równowagi jest stanem oczywistym. Pozostaje pytanie, czy naprawdę jest to stan oczywisty? Czy życie w takim świecie jest możliwe? Albo czy trzeba jakimś sposobem uciec z tego świata? Czy można przywrócić równowagę w relacji sacrum–profanum?

Drugim tematem tego podrozdziału jest problem parafraz i transtekstualności. Parafrazy klasyfikowałam według trzech punktów widzenia: 1. parafraza całkowita lub częściowa, 2. tekst zawiera tylko treść innego tekstu lub dosłownie go cytuje, 3. utwór należy do poezji lub do prozy (ten ostatni punkt widzenia w naszym wypadku nie dotyczy tematu). Klasyfikacja parafraz łączy się z opisem relacji transtekstualnych. Używając terminologii i systemu Genette'a zostały pokazane ślady innych tekstów w tekstach wierszy. Również tym wypadku niezbędnym okazało się wyznaczenie kierunku analizy w celu usystematyzowania materiału: wiersze, w których znalazł się obcy tekst, podzieliłam na dwie grupy: Do pierwszej należą te utwory, w których obcy element podkreśla pierwotny typ świadomości, a więc wzmacnia relację sacrum–profanum, natomiast do drugiej grupy należą te wiersze, w których obcy tekst wzmacnia właśnie wtórny typ świadomości, tzn. osłabia relację sacrum–profanum.

W podrozdziale pt. „Modlitwa jako obiektywacja kognitywna” pokazałam, że w tak formalnie ograniczonym gatunku, jak modlitwa, prezentuje się różne typy wiedzy. Analiza doprowadziła do następujących wniosków: w modernizmie *wiara* to tylko jeden typ pośród różnych typów wiedzy. Dla człowieka myślącego według pierwotnego typu świadomości wiara – to wiedza, natomiast człowiek myślący według wtórnego typu świadomości porównuje ten typ wiedzy z innymi typami wiedzy, albo cierpi właśnie dlatego, bo nie jest w stanie zyskać takiej wiedzy.

Wiedza sacrum, o ile da się ją wyczytać z utworów, stara się zachować równowagę między światami profanum i sacrum. W modernizmie nawet ta wiedza zdaje się być wątpliwa: podmiot liryczny nie wierzy we wszechmoc Boga.

Ostatni podrozdział nosi tytuł „Modlitwa jako gatunek”, i ma w pewnym sensie charakter podsumowania. Z innych podrozdziałów dysertacji wynika, że modlitwa jest takim gatunkiem, w którym kierunek komunikacji jest wertykalny (komunikacja profanum z sacrum), zawiera ustalone intencje oraz może zostać uzupełniona innymi elementami niewerbalnymi. Modlitwy poetyckie, które są rzeczywistym tematem niniejszej pracy, mają jeszcze inne cechy: są utworami poetyckimi, mają formę wierszowaną i są utrwalone na piśmie. W niektórych modlitwach powstałych w epoce modernizmu brakuje pewnych intencji, pojawiają się w nich intencja pytania, a równowaga sacrum–profanum nie zawsze jest utrzymana.

Oprócz modlitw poetyckich była mowa także o innych gatunkach pokrewnych, takich jak: antymodlitwa, pseudomodlitwa (te są „typowymi produktami” wtórnego typu świadomości). Niektóre wiersze stanowią „pomost” między wierszami do boga i modlitwą, ponadto są wiersze do boga, pseudowiersze do boga i antywiersze do boga. Wyżej wymienione gatunki, w przypadku wierszy do boga – kategorie, scharakteryzowałam w oparciu o intensywność występowania w nich cech modlitwy. Istnieją takie gatunki, które zaliczają się do gatunku modlitwy, ale niektóre intencje zostają w nich podkreślone. Są to: hymn, pseudohymn i kredo. Psalmi także są modlitwami: modlitwy znajdują się tylko w tekście Pisma Świętego, więc w tym wypadku gatunek klsayfikuje się według innego kryterium.

Określenie gatunku możliwe jest także dzięki architekstualności. Pozostaje natomiast pytanie, czy np. wiersz pt. „Modlitwa” rzeczywiście jest modlitwą, czy ma cechy „konieczne” modlitwy? W epoce modernizmu bardzo często powstają utwory, których tekst wskazuje na inny gatunek, niż wynikałoby to z tytułu. Taka metoda jest jednak również naturalną formą poetycką.

W niniejszej pracy starałam się również ustalić, czy istnieją różnice między wierszami do boga a rosyjskimi i polskimi modlitwami. Trzeba przyznać, że różnice są dostrzegalne wyłącznie na poziomie mowy rzeczowej i cielesnej.

Uznałam ponadto, że niezbędna jest bardziej wnikliwa analiza kilku utworów, w celu zarysowania dokładniejszego obrazu relacji sacrum – profanum, poprzez wyjaśnienie związków w obrębie danego wiersza. Tezy zawarte w rozdziale czwartym potwierdzone zostały dzięki szczegółowym analizom wierszy, które stworzyły również okazję dla zbadania tekstów pod kątem stylistycznym oraz wersyfikacyjnym.

IV. Spis publikacji

Cs. Varga István: *Szent művészet.* = Új Ember, LVIII./21., 2002 (recenzja) ; 11

Мотив „Иерусалима” в трёх стихотворениях (Ёжефа Кишица, Осипа Мандельштама и Алици Иваньской). = Slavica, XXXIII, 2004; 259-283

„De ő szent palástja szárnyát ránk takarta...”- A nemzeti identitástudat bibliai háttere XIX. századi lengyel és magyar költeményekben. = Kortárs, 49./8., 2005; 75-85

„...więc nic zgoła nowego nie ma pod słońcem.” – A jednak jest? (Kilka parafraz Psalmu 137 w poezji polskiej i rosyjskiej). = Slavica, XXXIV, 2005; 177-185

Szűz Mária – a kapocs Ég és Föld között... = Örök női archetípusok, Debrecen, 2007; 233-245

„...więc nic zgoła nowego nie ma pod słońcem.” ... a jednak jest? Wiersz Czesława Miłosza jako parafraza Psalmu 137. = Slavia Occidentalis, LXIV, 2007; 7-14